

Селянський король.

I.

Французька політична гравюра, одна з тих що змальовували ситуацію Європи в кінці XVIII-го віку, дотепно представляє європейські народи, як білярдистів перед білярдом. Всі вони в національних строях-мундурах приглядаються поведінкові двох гравців: Козацької Нації і Московита. Москаль у мундурі Петрівського Семйоновця гвардійця чекає, як трапить удар українця, що в препишньому запорозькому жупані нахилився, ціляючи кием, над столом гри за власну будучність.

Удар кия не був удатний, — залізний козак, що в XVII віці погорджує Москвою і вчить вольности другого сусіда, втратив свою потужність. Його велика державність, розбита, стиснена в двох менших територіях: Гетьманщині і Запорізьким Ордені — упадає. Конституція гетьмана Орлика не мала, навіть, такого невеликого впливу, як конституція 3-го мая в сусіднім народі.

Москва ударила: ударила в політичну будучність Козацької Нації, ударила в її духову індивідуальність. Цеж у першій половині XVIII-го століття, в 1720 році з'явився „указ“, що нищив культуру нації, нівелював сам дух Києва „отчизни філіомуз“, столиці козацького духа, міста, де перебували „мовці одному Демостенові рівні, філософове розличні, докторове славні“...

Указ цей нищив джерело руської християнської культури, що своїми впливами сягала від Литви, Білоруси й Московщини аж по Молдаву, до сербів і мунтян. Не диво, що указ цей нищив книжки київського друку і спиняв розвій старожитних, благочестивих шкіл Києва, — благочестіє київське, київський християнізм мав у собі сильні і небезпечні для Москви, елементи латинської культури.

Латинська мова була мовою духової еліти Києва і політичної еліти козаччини, мовою однаково близькою і для старшини Запорозького Ордену, і для гетьманського генерального судді і для найубожішого студея Пресвітої Академії. В спогадах своїх (на жаль ще недрукованих) згадує п. Евтимович, про те, як ще на початку XIX віку (коло 1820 р.) колишні учні Київської Академії цілком вільно розмовляли по латині.

Перегляньмо цікавіші твори української еліти XVI—XVIII віків, — в більшості з них міцно злотовано дух руський і дух римський. Перегляньмо хочби блискучі проповіді київських митрополитів: кожня сторінка світиться шляхотною латинською школою. Впливи окремих латинських письменників і філософів були тривалі й глибокі. Найцікавіше, що найбільш близьким до того київського духа письменником, поетом, що

зрісся з семигорбим Києвом, стався Вергілій, співєдь семигорбого Риму. Віссю світогляду — Вергілій, співєдь потужности Августа, лагідних чабанських скарг, заслуг і праці хлібороба а найближчий, може, яко співєдь державних трудів і побожності Енея.

Чому Вергілій і його поема про мандрівного князя стався так важним в очах ерудитів Києва? Чому Київ в пожарах чотирохсотлітнього розвою козаччини своїми духовними очима так любив оглядати цю постать невідомого завойовника на морі й суходолі? Бо в поемі про шляхотного Енея стільки близького для тих київських славних „мовців, докторів і філософів“! Смутна оповідь Дідони про загибель пишної Трої їм самим рідна, — вони самі оплакують упадок Князівсько-королівської Трої, імперії Руси VIII—XIII. віків. Вони, сторожі прастарої св. Софії, добре памятають про великі часи Києва, і не забувають пригадувати Запорозьському Орденові про підбій Руського моря і про швидкі „моноксили“ Свято-славої.

Еней, будівничий нової держави по зруйнуванню Трої, і Козак, будівничий нової держави по татарських навалах — паралель так зрозумілий.

Не самою забавою монахів було складання поем-центаврів з версетів і півверсетів Енеїди, — гексаметр її був сам джерелом енергії, мав у собі щось пророчого, помірного і звитязного, як битва, як зріст. В тій поемі є місце, що розпалювали серця вогнем. Цеж у VII-й книзі Енеїди є пророцтво про грядучий Рим, цеж в Енеїді є:

„Tu regio imperio populos, Romane, memento!“
„Королюватимеш над імперією народів, римлянино, запам'ятай!“

Здійснення тої імперії провадило через війни, через Богманих вождів і Київську „ecclesia militans“.

Правда, в лоні самої еліти і цієї церкви існувала течія опрошенців, прихильників утечі від боротьби, від вмішування історію до контемплії, до упрощеної щоденности, „Христос дав науку, — як каже злобно Семен Могила — „не для реторів, ані для філософів, ані для астрологів, ані для жадних інших завихляних лобів“. (Наука християнська, 1670).

Але не опрошенці надавали зміст духовому життю нації, — кермували ним „ретори і філософове“. Вони сподівалися нової великоти і сили від збройної боротьби козацтва і надавали тій боротьбі вже від часів Конашевича свій зміст, зміст боротьби за новий Рим. Нам зосталось із того часу дещо (чого ще не знищили чужинці й обставини), — ці всі „героїчні стихи о славних военных действиях войск запорожских“, такі „вірші на погреб задного рицера“, чи „Милость Божія“. Було їх, напевно, більше з подібними або тотожними назвами, що їх свого часу виставляли мандрівні театри лялькові, школярів або пиворізів.

Разом із знищенням незалежности Київської церкви, при

кінці XVIII-го віку покидає Київ і ідея Вергілієвої імперськості. Це перед тим втікачі і дефетисти, „ретори і філософове“, ці всі Прокоповичі і Тупгаленки, переносять її, як ідею вже чисто політичну, до нової державности, що зміцнюється на північному сході. (Про цей ідеологічний момент нашої історії багато давав у своїх лекціях проф. В. Біднов).

Але ні, вплив Вергілія, його дивне сповнення з культурою козацького краю ще не минув. Ось у 1797 році в останнє з'являється перед українцями Вергіліїв Еней. Травестований Котляревським показується без пророцтв, без патосу і якби без великого значіння*). З'являється, як „парубок моторний“, як по бурсацьки спрофанований „хоч куди козак“. Він багато згубив, цей Еней, — zostалися в нім тільки сила інстинкту. Це — своєрідний Ойленшпігель. Він, як інстинкт — живловий, життєздатний, невмирущий.

Але це вже — Енейда без великості. Це — епілог великості.

II.

Занепадає велитенська сила, що серед найнесприятливіших обставин утримувала місце українській расі.

Одночасно з останнім польським королем відходить останній український гетьман, упадає Гетьманщина, упадає й друга українська держава — Запорожжя. Запорожці по турецько-донсько-російських перепетіях в 1793 р. закладають на зелених кубанських степах — Катеринодар.

Часи козацького палаша скінчилися. А що ж дух козацької еліти? Що діється з латиноруським духом Києва?

Пан підпрапоренко Трушко Халявський розповідь нам про це.

Він сам учився ще в пана дяка Книшевського „Київських грамоток“, пізніш у домініуса Галушкинського, а потім і в реверендіссіма префекта школи в Хоролі. Мати його „російської грамоти не знали“, батько його, пан МIRON, хоч і побоювався війни, всеж номінально належав до одного з полків Гетьманщини, багатої, ситої і надутої.

Підпрапоренко памятає ще, як його батьки зустрічали на рундуку самого його ясновельможність, пана полковника лубенського, що приїздив о 11-й рано власною зеленою берліною, запряженою чвіркою вороних коней в посріблених шорах, з машталірами, з вартою, із сурмачами й бубнистами. Памятає, як, викушавши чарку мастихинної або кардамонної, його ясновельможність ставили чарку на срібний таріль із гербом Халявських, казали: „Почекайте!“, виходили в сїні і гукали на вартових „Ануге, сурміте, сурміте — ось я їду!“ І сурмачі

*) Вартості яко „перший памятник українського живого слова“ травестация Котляревського не мала. Від кількасот літ були в українській літературі памятники того живого слова, від перекладів словянського св. Письма і нотування нар. пісень почавши. Багато підстав до цього твердження дають праці проф. І. Огієнка і інших.

й бубнисти віддавали йому гонори, а довкола з шанобою стояли панове бунчукові товариші Перикрута і Брикайровський, і — інші Гнідинські, Корнієвичі та Тютюн-Ягейлонські.

Головним заняттям молодого Халявського, найлагіднішого з десятих дітей пана підпрапорного, було їдження. Найлюбіші терміни — полуднувати, підвечіркувати, вечеряти, борщ з яловичиною, борщ із гускою, борщ Скоропадського, борщ Собієвського, борщ печерський, бикус „ковбаса що шипить на сковороді“, „вареники, облиті сметаною“ і т. д. Найважливіше, те саме що і в хробака, що сидить у яблуку — насолоджуватись їжою. Найважливіше — гасло: „Їсти як найбільше — бо в ночі не дадуть!“

Поза їжою на все інше дивився без спеціального зворушення.

Із великих часів козацької старшини залилось йому тільки вперте почуття своєї вишності, хоч і „переіменованого“, українця.

— Ні, — каже Трушко на старість, — ніхто мені нехай не каже, де правдива Росія: пропоную і тверджу, що вона у нас, в Україні... У Великоросії таких медів, як у нас в Україні, варити не вміють: отже, ми — правдиві слов'яне“...

В день шістнадцятиліття сина, по молитвах священика, поклонах сина перед батьками і їх благословенством, старий Халявський дає синові бритву з пригадкою „що нею голівся ще прапращур наш військовий обозний, пан Талемон Халявський“ і що ту бритву треба берігти і передавати старшому в роді. Інших традицій старий Мирон Халявський не передав.

Минули ті часи славних традицій. Теперішня козацька еліта крім їжі й багатіння цікавиться тільки бенкетами та хіба модною геральдиком, нераз звязаною із звичайним гербохапством (Горб-Маявський). Є ще й інше заповнення часу. То — сварки й особисті порухунки. В родині Халявських, ще як малі діти ділились їжою між собою, то так сперичались, що малий Павлусь щиро вигукнув: „Ах, душечки, браття й сестрички! найкраще було, щоб ви всі повмирали, а мені не треба було з ніким ділитися та сваритися!“ А коли ці діти повиростали, то „за рублі були різатись готові“.

Щось із психології мишей у коморі повній зерна було в психології цих Павлусів і Трушків. Тимчасом усе нижче, усе важче насувалася на безборонний острів Гетьманщини — „хмара синя“, Росія. Приходить петербурзька культура — карти, п'яцтво „од скуки“, взаємні докучання, судова тяжба і вислугування перед адміністрацією.

Ошуковують „гаспада полковнікі“ (не пани полковники як підкреслює бідний Трушко), тиснуть уже й свої брати, муштровані в чиновницькій „цивілізації“, хмарами лнуть мусе гувернери з розпустою і французькою мовою, постоем стоять напіндочені офіцерики царя, святого духа касарень і кордегард.

Все це братство краде, плондрує, деправує духа родини, на-сміхається з людської гідності, козацької слави.

Даремно Кузьма, слуга Трушка, відхрещується: — А киш, Москалі, знаємо ми вас!

Цілий цей сатиричний роман Квітки-Основьяненка це крик загнаного звіра, плач безсилости. Герой роману Трушко Халлявський розпертий їдженням і комічною амбіцією, продається „петербурзьким поручиком“ із аттенцією, із жоною, із дітьми Миرونушками, і з... цілою будуччиною України. Ба, він був у Петербурзі і бачив там більших від себе людей, що так робили. Зрештою, даймо слово паничеві: „Треба знати, що Петербург хитрий город і люди в нім живуть до всього здібні. Деякі й беруться за спеціальний промисл. Діло чи не діло, правда чи не правда, чи то чув чи видумав, а він то все гарненько запише, напише, видрукує книжечку... Спече одну, береться за другу і так цілий рік; а за це грошики деруть... Для печаті візьмуть і багато (гріха) на душу ради сміха“...

Скільки їх таких, що „взяли багато на душу“ ради сміха і „грошків“, і мерзенної петербурзької слави! Чимало — од сентиментального Богдановича із своєю „Душенькою“ аж до балакучого дідича — Данилевського. Із своїми маріонетковими типами, із своїми солодкавими легендами, фольклором і взагалі „frutti di mare“ українського до петербурзького столу. А перший між ними по невдачнім „Кюхельбекері“, малоросійський Ватто із своєю „Утечею на острів Цитери“ в Диканьці, із оглуплюючим хоромом мертвих халлявських душ — Гоголь. Той, хто найбільше з них усіх свідомий своєї зради супроти краю, хто з найбільшою пасією розбудовує теорію „понаднаціональної“ російської мови і культури.

Переїдм од решток духа Гетьманщини до тих, що вийшли з іншого осередка української незалежности, багатого — війська Запорозького. З простором рівним сучасній Польщі, з оживленою торгівлею, з численним чиншовим людом і старими воєнними традиціями. Це ж багатство цієї держави подивляв її найбільший ворог — Катерина II.

Чи Військо Кубанське — свого рода резерват Запорожжа, — затримало в собі багатство духа козацької культури? Богато про це дає праця В. Дроздовського (реф. в Куб. Краю, XII, 1933). Спочатку старшина кубанська пам'ятала про заповіт Кієва, про блискучі традиції Ордену, що з нього вийшла. Рашпиль, Кам'янський, Завадовський були „горячими патріотами свого краю, називаючи Чорноморе гнобленою надією і дбаючи про те, щоб китайською стіною відгородити свій край од Росії“ (Філіпсон).

Запорожці перевезли до Катеринодару одну з найбільших бібліотек Ордену (Межигірського монастиря, коло 3 тис. томів). В бібліотеці були твори в латин., нім., франц. мові, були українські книжки з XVII—XVIII ст.ст.: Л. Барамовського, В. Радивиловського, С. Яворського, І. Гизеля і інших. Від початку

тяжкого завойовання дикої, маляричної Кубані козаки пам'ятали, що „прибули з культурними традиціями Запорожжя і тому зрозуміло, що вони почали дбати про освіту... Діти військової старшини вчилися по вищих школах... В Архіві Кошових переховується дуже багато документів, що свідчать про бажання рядових козаків учити своїх дітей“... (Дроздовський).

Однак і їх в першій половині XIX-го віку починає покидати дух Києва XVII-го століття. Козацька еліта „привикає думати тільки про прирощування власних маєтностей, мало дбаючи про спільне добро“. В тій колись великий духом старшини починають домінувати риси Трушків Халаявських „незвичайна замкненість, підозрілість, консерватизм, дрібне самолюбство, брутальність. „Дух наживи і мало відома Запорожцям чиновницька амбіція охоплюють чорноморську старшину“. „Еліта козацтва помітно відривалась від мас... Колишній товариш і джура перетворюється в „деньщика“. Козаків примушують обробляти землю“.

Повстає свідомість козацтва, як стану, — губиться свідомість єдності нації. То приводить до прикрих наслідків, частина нового „офіцєрства“ перед самим скасуванням кріпацтва, навіть, у Росії — хоче використати у себе чужу владу для запровадження кріпацтва в себе, на вільній Кубані. Джерело козацького світогляду, культури, що визволювала енергію нації, висихає. Молоді Халаявські, нащадки славних прадідів, підуть письмаками до російських канцелярій, служитимуть офіцєрами в армії російського дивогляда. Нема, навіть, пана підпрапорного Мирона Халаявського з його мінімальними традиціями, згадками і пишним побутом. Над труною його, останнього з тих, що були колись „силою кріпкою свиш препоясани“ виголошує промову останній представник Пресвітлої Київської Академії, тінь козацької культури, мандрівний учитель, домінує Галушкинський. Він ще знається на реториці і вміє знайти „логіческую конклюдєнцію“ для себе і для свого світа. Ось він говорить:

„Розпростертий пред нами—їх вельможність Лубенського козачого полку подпрапорний Мирон Осипович, знаменитий пан Халаявський! Що їх вельможність лежать розпростерті, очі їх заплещені, уста замкнуті, руки заковані — сіє єсть дійствіє. Но, дійствію сему якая причина? Їх вельможність умерли...

І так — плачте великовельможні, плачте вельможні, плачте благородні, плачте подлії, плачте старшина, плачте козаки, плач Гетьманщина, плач Россія, плач Вселенная! Їх вельможність знаменитий пан подпрапорний, Мирон Осипович Халаявський гробу предається! Плачу і я, і — вмовкаю!“

III.

То є вмовкання, а не відродження, ці голоси Гулак Артемовських, Боровиковських, Котляревських. Їхня творчість є лише сентиментальним поповненням старшинського „Дневника

генерального підскарбія". Це люди дрібязків, настрійчиків, це в найліпшому разі письменники мальовничого побуту. Але завжди співді подоробиль.

А тимчасом діються велитенські здвиги, теллюричні рухи в нутрі української нації. Препишні ритми народу так здібного, як стверджують чужинці, до великих колонізаційних рухів. Передусім ритм селянства. В історії селянства Європи — українське селянство займає своєрідне місце. Синтеза істориків поділяє селянство країв Європи на ті краї, де запанував тип маєтку чиншового (Grundherrschaft) на захід від ріки Ельби. і ті (Північна Німеччина, словянські землі), де запанував більш невідільницький тип маєтку кріпацького (Guts herrschaft), фільварку, двору. Здається, що серед європейського селянства на схід від Ельби, — найменш часу мало в себе кріпаччину і найбільш криваво платило за стремління до визволення — власне українське селянство.

Духовість українського селянства витворила світогляд значно повніший, як у сусідів. Цікава є також здібність до досить легкого витворювання з себе власної гієрархії і традицій. Завойовування степу нашими фермерами, організація чумакування, переселення — все мало свою історію, тактику й рутину.

По великих епопеях Гайдамаччини, може найважливішим в історії того селянства (а по упадку Запорожжя й Гетьманщини й цілої нації) був вибух колонізаторської енергії селянства. Опановування ним теренів, більших від самої корінної України, чумацька акція, боротьба з офіційним російським осадництвом — це потужніше і цікавіше явище від боротьби в америк. стані Вірджинія, чи інших Wild West'ів.

Епопеї здобування Харківщини, Вороніжчини, Курщини, Таврії, Херсонщини, південної Бесарабії, вже занотовані в істориків Багалія, Яворницького і інших, але чекають ще на своїх співців і повістярів.

Інша риса, що ріжнить наше селянство від селянства німецького чи, навіть, польського — це те, що завдяки історичним обставинам від XVIII-го століття чужа культура, чужа адміністрація, а вкінці й чужі міста спричиняють поступово що раз більше процес селекції і видвиг з нього сильніших одиниць. Навпаки, велика частина козацтва, міщанства і шляхти вернулась до сел, скінчивши на тім гравітування між чужинністю і рідним селом. Можна говорити не тільки про покозачення, але й про поселянення великої частини українських активних елементів. З такого селянства виходила й виходить ціла українська гієрархія — і його вчені, і його володарі. З тогож селянства вийшла тоді постать так сильна, що одно ім'я її електризує селянські маси.

(Докінчення буде).